

Ethische rechtvaardigingen voor preventieve interventies bij radicalisering

Anke van Gorp & Arnold Roosendaal

Interventies om terroristische aanslagen te voorkomen kunnen zowel juridisch als moreel gerechtvaardigd worden. Binnen de Nederlandse brede benadering tegen terrorisme wordt er ook gekeken naar radicalisering, maar de rechtvaardiging daarvoor is lastig. Als een (voormalige) radicaal om hulp vraagt of als een radicale groep een sekte wordt, laten theorieën als die van Kant en Rawls ingrijpen toe. Preventieve of deradicaliseringsinterventies zijn vanuit liberaal-democratische theorieën echter problematisch. Een rechtvaardiging van dit type interventies kan gevonden worden in de deugdedethiek, adolescenten worden geholpen in hun queeste naar het goede leven. Deze rechtvaardiging leidt wel tot randvoorwaarden aan de interventies.

1 Inleiding

Radicalisering van jongeren is een maatschappelijk fenomeen dat veel aandacht vraagt. Er is veel onderzoek gedaan naar factoren die van invloed zijn op radicalisering en het uiteindelijk overgaan tot terroristische aanslagen of juist deradicalisering (zie bijv. Bjørge 2011; Bongar, Brown, Beutler, Breckenridge & Zimbardo 2006; Buijs, Demant & Hamdy 2006; De Wolf & Doosje 2010; Kruglanski & Fishman 2006; Linden 2009; Moghaddam 2005; Silke 2008; Van der Valk & Wagenaar 2010). Een belangrijke reden hiervoor is dat er een risico is op gewelddadig handelen op grond van radicale denkbeelden. Dit gewelddadige handelen kan grote schade aanrichten in de maatschappij. Een perspectief dat in de discussie rondom radicalisering en de preventie en bestrijding daarvan nauwelijks aandacht krijgt, is het ethische perspectief. Dit artikel beoogt een bijdrage te leveren aan het debat door eerst kort de beperkte mogelijkheden van strafrechtelijke interventies uiteen te zetten en vervolgens te onderzoeken in hoeverre interventies te rechtvaardigen zijn op ethische gronden.

In het kader van een Europees project over radicalisering, genaamd SAFIRE, is ethisch parallel onderzoek uitgevoerd naar de toelaatbaarheid van interventies tegen radicalisering (www.safire-project-results.eu). Ethisch parallel onderzoek is een methode om ethische vragen die ontstaan tijdens een onderzoeks- of ontwikkelingsproces te identificeren en te adresseren in samenwerking met onderzoekers die zich inhoudelijk met het hoofdonderwerp bezighouden (Van Gorp & Van der Molen 2011). Het ethisch parallel onderzoek bestaat uit het participeren in projectmeetings, het interviewen van de andere onderzoekers, het starten en begeleiden van discussies over ethische vragen, en het adviseren op het gebied van onderzoeksethiek.

Het ethisch parallel onderzoek in dit project heeft tot discussies en ideeën geleid die relevant zijn voor preventieve programma's op het gebied van radicalisering en wellicht ook voor andere preventieve programma's, bijvoorbeeld op het gebied van preventie van criminaliteit door jongeren. Het is belangrijk daarbij op te merken dat de inschatting van de kans op het gebruik van geweld een verschil in rechtvaardiging voor een interventie op kan leveren. In het geval van preventieve interventies is die kans nog niet verhoogd.

De centrale ethische vraag bij preventie is waarom (een onderdeel van) de centrale of lokale overheid, of een in opdracht daarvan werkende private organisatie, mag interveniëren in iemands leven op het moment dat deze persoon (nog) geen wetten overtreedt of anderen schaadt. Bij radicalisering gaat het om een zeer persoonlijk proces van identiteitsvorming waar normaal gesproken de overheid in een democratie niet tegen optreedt.¹ De Nederlandse brede benadering tegen terrorisme richt zich deels juist op radicalisering (Akerboom 2012, 7). Preventieve programma's zijn over het algemeen ontwikkeld voor jonge mensen die hun identiteit zoeken en wellicht tijdelijk radicale ideeën hebben, bijvoorbeeld op politiek of religieus gebied of met betrekking tot natuur en dieren. Deze jongeren gebruiken meestal geen ideologisch geweld en zullen over het algemeen ook geen terroristische aanslagen plegen. Waarom zou iemand buiten de directe sociale kring van deze jongeren mogen interveniëren? In dit artikel wordt eerst in paragraaf 2 gekeken naar de strafrechtelijke basis om specifieke interventies op te zetten om radicalisering te voorkomen of te stoppen. Vervolgens wordt in paragraaf 3 gekeken of er een ethische basis is voor interventies; daarbij komen utilistische en deontologische theorieën aan bod. Daarna wordt in paragraaf 4 een deugdedithische benadering gekozen, waar mogelijkheden voor het rechtvaardigen van preventieve interventies tegen radicalisering te vinden zijn. Daarbij hoort wel een aantal randvoorwaarden en die worden kort besproken in paragraaf 5. De slotparagraaf vat de bevindingen samen.

2 Strafrechtelijke grondslagen voor preventie van terrorisme en radicalisering

Wat betreft het voorkómen van terroristische aanslagen zijn er wettelijke grondslagen waarop actie ondernomen kan worden. Het Nederlandse strafrechtssysteem kan getypeerd worden als zogenoemd daadstrafrecht; dit wil zeggen dat er daadwerkelijk een bepaalde handeling moet zijn en dat enkel intentie niet voldoende is om strafbaar te zijn. Het is niet noodzakelijk dat als gevolg van die handeling ook schade ontstaat. Het voorbereiden van een strafbaar feit kan volstaan. Daarnaast is het uiteraard mogelijk dat een poging tot een strafbaar feit wordt

1 Identiteitsvorming gebeurt niet in afzondering en groepsprocessen spelen een belangrijke rol bij zowel radicalisering als deradicalisering, maar dan nog blijft de vraag of een overheidsorganisatie daar een rol in te spelen heeft. Er zijn recent wel voorbeelden waar de overheid om extra waakzaamheid vraagt richting radicaliserende jongeren die naar Syrië afreizen en bij terugkomst een mogelijke bedreiging kunnen vormen. Zie bijv. www.rijksoverheid.nl/nieuws/2013/03/13/dreigingsniveau-terrorisme-verhoogd.html.

begaan die mislukt. Omdat ernstige schade voorkomen moet kunnen worden, biedt de wet dus mogelijkheden om een terroristische aanslag te voorkomen wanneer er daadwerkelijk een bepaalde handeling wordt uitgevoerd door een verdachte.² Op grond van artikel 45 van het Wetboek van Strafrecht (Sr) is een poging tot misdrijf strafbaar wanneer het voornemen van de dader zich door een begin van uitvoering heeft geopenbaard. Denk daarbij bijvoorbeeld aan het plaatsen van een bom, waarbij de dader wordt gepakt voordat hij de bom tot ontploffing heeft kunnen brengen. Of hij probeert de bom wel tot ontploffing te brengen, maar de bom gaat niet af. De aanslag is daarbij niet uitgevoerd, maar de intentie van de dader was onmiskenbaar duidelijk. Ook met betrekking tot discriminatie en het aanzetten tot haat en geweld zijn er wettelijke grondslagen waarop individuen en groepen strafrechtelijk aansprakelijk gehouden kunnen worden. Dit is vastgelegd in artikel 137d Sr, met daaraan een geldboete of gevangenisstraf van maximaal een jaar gekoppeld. Lid 2 van het artikel bepaalt dat in het geval dat dergelijke activiteiten herhaaldelijk of in vereniging plaatsvinden, de maximale gevangenisstraf twee jaar is. Een belangrijk vereiste voor strafbaarheid van discriminatie of het aanzetten tot haat en geweld is de openbaarheid van de uiting. Ook in dit verband moet er dus een zichtbare uiting zijn van het begin van een uitvoering of een daadwerkelijke uitvoering van het strafbare feit.

Het gevolg van het vereiste van de openbare uiting is dat het voorbereiden van discriminatie of aanzetten tot haat en geweld niet strafbaar is. Het begin van de uiting betekent meteen de uitvoering van het strafbare feit. In deze zin is het dus anders dan bijvoorbeeld het plaatsen van een bom, waarbij de voorbereidende handelingen duidelijk de intentie van de dader kenbaar maken. Op het moment dat de uiting is begonnen, is er wel sprake van de vereiste openbaarheid en is de discriminerende uiting of de aanzet tot haat en geweld een strafbare handeling. Het is dus ook pas vanaf dat moment mogelijk om in te grijpen.³ In het verlengde hiervan wordt duidelijk dat preventie van radicalisering problematisch is vanuit juridisch perspectief. Radicalisering is het proces waarin een bepaald gedachtegoed ontwikkeld wordt en vorm krijgt. Dat sluit aan bij een intentie en is dus onvoldoende grond voor enige interventie binnen het kader van het Nederlandse daadstrafrecht. Radicalisering en/of extremisme zijn dan ook niet als zodanig wettelijk gedefinieerd.

Terrorisme is wel in het Nederlandse strafrecht opgenomen. Er worden echter verschillende definities gehanteerd door de Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (AIVD), de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding en Veiligheid (NCTV) en de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties. De Nederlandse minister van Justitie heeft in 2010 het begrip terrorisme als volgt gedefinieerd: "Terrorisme is het uit ideologische motieven dreigen met, voorbereiden of plegen

² Die persoon kan natuurlijk ook op het moment van de handeling pas verdachte worden wanneer er vooraf geen aanwijzingen waren om de bewuste persoon als dusdanig te bestempelen.

³ Dit is dus anders dan wanneer een aangekondigde demonstratie verboden wordt wegens een mogelijke verstoring van de openbare orde. Het voorbereiden van de demonstratie is geen strafbare handeling, maar er wordt wel vooraf ingegrepen om bepaalde uitingen te voorkomen. Omdat de uitingen niet gedaan worden, is er geen strafbaar feit gepleegd en is er geen reden tot bestraffing.

van op mensen gericht ernstig geweld, dan wel daden gericht op het aanrichten van maatschappijontwrichtende zaakschade, met als doel maatschappelijke veranderingen te bewerkstelligen, de bevolking ernstige vrees aan te jagen of politieke besluitvorming te beïnvloeden (Minister van Justitie en minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties 2010, 3). Deze definitie wordt bij wet- en regelgeving als uitgangspunt gebruikt. In lijn met het EU-Kaderbesluit inzake terrorismebestrijding is in het Wetboek van Strafrecht (in art. 83a) geen definitie van terrorisme opgenomen, maar wel een definitie van terroristisch oogmerk. Onder terroristisch oogmerk wordt verstaan: 'het oogmerk om de bevolking of een deel der bevolking van een land ernstige vrees aan te jagen, dan wel een overheid of internationale organisatie wederrechtelijk te dwingen iets te doen, niet te doen of te dulden, dan wel de fundamentele politieke, constitutionele, economische of sociale structuren van een land of een internationale organisatie ernstig te ontwrichten of te vernietigen' (Kaderbesluit van de Raad 2002, 3). Totaal gezien lijkt het erop dat de Nederlandse minister van Justitie 'ideologische motieven' als element voor terrorisme heeft toegevoegd ten opzichte van het Europese Kaderbesluit. Hoe een dergelijk motief bewezen dient te worden is echter nog onduidelijk.

In de praktijk wordt bij het strafbaar stellen van terroristische misdrijven uitgegaan van het misdrijf op zich zoals dat in het Wetboek van Strafrecht is opgenomen. Mocht er een terroristisch oogmerk zijn van waaruit het strafbare feit is gepleegd, dan wordt dat vaak als een strafverzwarende omstandigheid gezien. In artikel 83 Sr is een lijst opgenomen van welke misdrijven worden aangemerkt als terroristisch misdrijf wanneer zij met een terroristisch oogmerk zijn begaan. In de artikelen die bij die misdrijven horen, is een lid toegevoegd waarin de maximale straf wordt aangegeven wanneer sprake is van een terroristisch oogmerk.

Omdat het in de gevallen van terroristische misdrijven, waaronder aanslagen, gaat om concrete misdrijven die als zodanig strafbaar zijn gesteld, gelden ook hier de mogelijkheden tot ingrijpen bij voorbereidende handelingen waaruit de intentie van de dader om een strafbaar feit te plegen blijkt. Bovendien zijn in de Wet ter verruiming van de mogelijkheden tot opsporing en vervolging van terroristisch misdrijven mogelijkheden gecreëerd om al in een vroeger stadium met een lagere bewijslast in te kunnen grijpen om zo aanslagen te voorkomen (zie voor een uitgebreid rechtsvergelijkend onderzoek naar de mogelijkheden in de Verenigde Staten en Nederland voor anticiperende opsporing Hirsch-Ballin 2012).

De conclusie uit het voorgaande is dat strafrechtelijk gezien preventie van (terroristische) aanslagen wel mogelijk is, maar dat tegen radicalisering niet preventief kan worden opgetreden. Betekenen deze juridische grenzen dan dat een overheid niets mag doen om radicalisering van burgers te voorkomen of terug te draaien?

Wij zullen in het navolgende beargumenteren dat het wel degelijk moreel toegestaan is voor de overheid om te proberen radicalisering van burgers te voorkomen, maar dat er wel strikte grenzen zijn aan het type programma dat ontwikkeld

mag worden.⁴ Voorts zullen we laten zien dat de argumentatie voor interventies berust op deugdethische argumenten en minder op argumenten over een liberaal-democratische samenleving. Dit laatste kan problematisch zijn, omdat een deugdethische visie op de samenleving botst met ideeën dat een pluralistische samenleving enkel mogelijk is als de overheid zich verre houdt van invullingen van het goede leven voor haar burgers (Rawls 1971; zie voor een goed overzicht van ideeën over de neutraliteit van de staat en wat dit inhoudt Van der Burg 2009).

3 Morele rechtvaardiging interventies? Utilistische en deontologische theorieën

In enkele Europese landen⁵ zijn voorbeelden van deradicaliseringsinterventies waarbij non-gouvernementele organisaties (ngo's) of lokale overheden mensen helpen om uit het extreem rechtse milieu of een criminele bende te komen. Deze programma's hebben in elk geval als doel dat een individu een groep verlaat (disengagement) en geen met rechts extremisme verbonden symbolen meer draagt/gebruikt. Afhankelijk van het programma kan er ook geëist worden om nog eens kritisch te kijken naar de eigen ideeën en idealen (deradicalisering). Sommige ngo's ontvangen subsidie van lokale of nationale overheden, andere niet.⁶ Jongeren die uit hun extreem rechtse milieu willen loskomen, kunnen via deze programma's hulp krijgen. Dit is moreel gezien redelijk onproblematisch. Mensen komen vrijwillig bij een programma en worden op hun verzoek geholpen bij praktische zaken en het loslaten van hun voormalige extremistische milieu. Zolang mensen in de programma's goed geïnformeerd zijn over wat ze geacht worden te doen, wat de doelen van het programma zijn en wat voor hulp ze mogen verwachten, vereisen deze programma's geen aparte rechtvaardiging. In programma's van Exit Germany wordt gebruikgemaakt van een contract waarin staat wat voor hulp en steun er verwacht mag worden en welke plichten de uittreder heeft.

De vraag die rijst is of er ook een rechtvaardiging voor interventie is wanneer een jongere daar niet zelf om vraagt of vrijwillig aan deelneemt. Het utilisme, dat zijn oorsprong kent in de theorie die Bentham ontwikkeld heeft, stelt dat de gevolgen van een handeling bepalend zijn in de vraag of een handeling goed of slecht is. Bentham (1907) formuleerde het als volgt: 'Het grootste geluk voor het grootste aantal mensen.' Het is met deze theorie makkelijk te rechtvaardigen dat er interventies gepleegd worden om aanslagen te voorkomen. Een aanslag levert namelijk doden, gewonden en maatschappelijke ontwrichting op en dat leidt tot een afname van het totale geluk. Deze redenering is echter niet te gebruiken voor interventies in *radicalisering* en al helemaal niet voor preventie van radicalisering,

⁴ Er wordt onderscheid gemaakt tussen disengagement, waarbij een individu een radicale groep verlaat maar zijn of haar ideeën niet verandert, en deradicalisering, waarbij een individu ook zijn of haar ideeën wijzigt (Horgan 2009). Disengagement wordt over het algemeen gezien als minder problematisch omdat dit geen verandering van gedachtegoed inhoudt.

⁵ Duitsland, Noorwegen en Zweden.

⁶ Zie www.exit-deutschland.de. Het programma in Noorwegen is van 1997-2000 gefinancierd door de overheid; nu wordt het uitgevoerd door Voksne for Barn, een ngo.

omdat het overgrote deel van mensen met radicale ideeën nooit een aanslag zal plegen. Je kunt dus niet beargumenteren dat een interventie bij een individu dat kwetsbaar is voor radicalisering, een aanslag voorkomt.

Vanuit de deontologie, een ethische stroming die ontwikkeld werd door Kant, zijn er ook niet veel mogelijkheden om in te grijpen in of voorafgaand aan een radicaliseringsproces van een individu. Het autonome individu staat in de deontologie centraal, waardoor ingrijpen door anderen problematisch is. Een mogelijkheid die dit ethisch kader wel laat, is dat de overheid ingrijpt als de autonomie van een individu aangetast wordt. Dit zou het geval kunnen zijn als een individu onderdeel is van een radicale groep die trekken krijgt van een sekte. In zulke gevallen laat dit ethisch kader ingrijpen toe om de autonomie van het individu te helpen herstellen. Relationale en narratieve concepties van autonomie kunnen dan een beginpunt zijn om te onderzoeken wat de grenzen aan autonome keuzes zijn en welke interventies gerechtvaardigd zijn om de autonomie te herstellen (Meyer 1989; Asveld 2008; voor meer over identiteit en autonomie, zie Taylor 1989; Laden 2001). Zolang een individu echter alleen radicalere gedachten krijgt, maar niet lid is van een sekte of onder de invloed van een charismatische leider, zijn de mogelijkheden om op basis van het herstellen van autonomie te interveniëren beperkt.⁷

Een verdere uitwerking en aanpassing van Kants ideeën is te vinden in het werk van Rawls (1971).⁸ In de strikte interpretatie van Rawls over wat de neutraliteit van de staat betekent, zijn er ook weinig argumenten te vinden om de overheid in te laten grijpen in radicaliseringsprocessen. Volgens Rawls horen religieuze en levensbeschouwelijke argumenten helemaal niet thuis in het publieke debat (Rawls 1993). Ideeën over wat het goede leven is zijn privé, en als burger zouden we deze ideeën niet in debatten over rechtvaardigheid naar voren moeten brengen. Rawls gaat hierbij uit van wat hij noemt 'reasonable pluralism'. Zelfs na een vrije discussie tussen redelijke mensen valt over het goede leven geen overeenstemming te verwachten. Dit betekent dat er maar zeer beperkt ruimte is of zou moeten zijn voor de overheid om een debat aan te gaan met mensen met radicale ideeën op levensbeschouwelijk of religieus gebied. Rawls laat wel toe dat de staat ingrijpt als de openbare orde of veiligheid in het geding is, maar dat is bij (preventie van) radicalisering niet het geval. Als mensen zelf thuis of in een kleine groep radicale ideeën ontwikkelen, is er (nog) geen gevaar voor onze liberale democratie. Volgens Rawls is het recht van de overheid om de openbare orde en veiligheid te handhaven ook slechts een 'enabling right'. De overheid heeft dit nodig om aan burgers de vrijheid te geven om hun eigen leven vorm te geven (Rawls 1971, 211-219). Dit betekent volgens Rawls dat een overheid wel mag ingrijpen in de levensbeschouwelijke of religieuze vrijheden van burgers, maar enkel en alleen als

⁷ Hier worden beschouwingen over de vraag of je de mentale en sociale capaciteiten hebt om je eigen autonomie vorm te geven (interne autonomie of positieve vrijheid) buiten beschouwing gelaten. De punten verderop over de capaciteiten die mensen nodig hebben om hun eigen 'goede leven' vorm te kunnen geven raken hier wel aan.

⁸ Over de ideeën van Rawls, onder andere over neutraliteit van de staat, wordt al sinds het verschijnen van *A Theory of Justice* gediscussieerd. Een overzicht van deze discussies kan worden gevonden in Avineri en De Shalit (1992).

de vrijheid van andere burgers bedreigd wordt. Volgens Rawls moet voor ingrijpen de dreiging niet enkel mogelijk maar zelfs redelijk zeker zijn (Rawls 1971, 213).

De ideeën van onder anderen Kant en Rawls zijn toegepast door Sorell, die argumenteert waarom in een liberale democratie toch preventieve maatregelen genomen mogen worden tegen terrorisme, zelfs als deze preventieve maatregelen de privacy of andere mensenrechten van sommige burgers (tijdelijk) schenden (Sorell 2009). Liberale theorieën veroordelen niet alleen het doden of verwonden van mensen bij een terroristische aanslag, maar juist ook het totale disrespect voor de onpartijdigheid van de rechtsstaat. Bij terroristische aanslagen gaat het om het maken van zo veel mogelijk willekeurige slachtoffers en dit treft de liberale democratie in de kern. Volgens Sorell is het daarom vanuit liberale ideeën te rechtvaardigen om maatregelen te nemen om terroristische aanslagen te voorkomen. Gedachten aan terroristische aanslagen en zelfs uitspraken over het toelagen van het plegen van aanslagen mogen volgens Sorell niet ingeperkt worden in een liberale democratie. Het praten over mogelijke aanslagen valt onder de vrijheid van meningsuiting, en interventie daarin door de overheid zou gedachten en discussies die op zichzelf niet strafbaar zijn onmogelijk maken. Deze gedachten of discussies hoeven ook helemaal niet tot een daadwerkelijke aanslag te leiden. Sterker nog, in de meeste gevallen zal er geen daadwerkelijke aanslag plaatsvinden (Sorell 2009). Sorell concludeert dat het vanuit een kantiaans liberaal raamwerk niet toegestaan is om de vrijheid van expressie in te perken, maar voorbereidende handelingen voor terroristische aanslagen kunnen wel opgespoord worden. Hierbij moeten technologieën en surveillance om aanslagen te voorkomen bij voorkeur gericht zijn op kwetsbare plaatsen en op dingen die gebruikt kunnen worden bij een aanslag, zoals (precursors van) explosieven, niet op personen of groepen (Sorell 2009).

De argumentatie van Sorell om bepaalde overheidsinterventie gericht op preventie van terroristische aanslagen te rechtvaardigen, kan echter niet gebruikt worden in preventieve of deradicaliseringsinterventies. Het gaat dan juist om mensen die mogelijk radicale ideeën hebben of ontwikkelen, maar niet bezig zijn een terroristische aanslag voor te bereiden. Sommige radicalen hebben ook wel vernielingen of zelfs geweldsmisdrijven gepleegd, maar dat rechtvaardigt volgens Rawls of Sorell niet zomaar dat de overheid ingrijpt op het proces van identiteitsvorming.⁹ Dit maakt deradicaliseringsinterventies en vooral preventieve interventies die worden ondersteund door of vanuit de overheid zeer problematisch.

4 Naar een deugdethische benadering als rechtvaardiging voor interventies

Vorenstaande benaderingen bieden geen of maar zeer beperkte argumentatie vanuit ethiek om radicalisering van individuen in kaart te brengen en eventueel te proberen deze te stoppen. Op basis van een teleologische of deugdethische bena-

9 Natuurlijk mogen de misdaden zelf wel bestraft worden via een rechtszaak, maar de idealen van iemand zouden niet als zodanig beperkt of gestraft moeten worden.

dering kan een dergelijke argumentatie wel gevonden worden. Met name jongeren kunnen geholpen worden in het proces van het vormgeven van hun leven. Hier kan een parallel getrokken worden met opvoeding en educatie. Het is niet zo dat mensen in complete isolatie en vrijheid hun identiteit en ideeën vormen. Dat gebeurt in interactie en bij jongeren zelfs in afgedwongen interactie, omdat er bijvoorbeeld een leerplicht geldt. Volgens een humanistisch filosoof als Savater is een zekere dwang nodig om jongeren op te voeden en te onderwijzen, zodat ze vrije burgers kunnen worden. Ze moeten als het ware gedwongen worden om kennis, vaardigheden en een kritische houding op te doen, zodat ze hun vrijheid kunnen veroveren. (Savater 2001). MacIntyre heeft het over de queeste naar het goede leven. Hij noemt dit een queeste, omdat het ten eerste een zoektocht is waarbij het einddoel (het goede leven) niet van tevoren vaststaat. Ten tweede zijn volgens MacIntyre theorie en praktijk met elkaar verweven in de queeste naar het goede leven. Het gaat zowel om een theoretisch begrip van wat het goede leven voor een mens is als om de praktijk van het goede leven van het individu dat de queeste onderneemt (MacIntyre 1981). Hoewel het goede leven dus niet voorgeschreven is, zijn er volgens de deugdeethiek wel grenzen aan te geven: je bent op zoek naar het goede leven als *mens*. De specifieke capaciteiten die je als mens hebt, zoals bijvoorbeeld de capaciteit om te kunnen argumenteren, te reflecteren en te discussiëren, moet je volgens de deugdeethiek gebruiken om tot het goede leven te komen. In dit kader zou je dan ook programma's voor de preventie van radicalisering van individuen of groepen kunnen plaatsen. Op het moment dat je eigen radicale ideeën het onmogelijk maken voor jezelf om kritisch te kunnen denken en je rationaliteit te gebruiken, zou dit volgens deugdeethici niet het goede leven voor jou als mens kunnen zijn, omdat je niet al je capaciteiten als mens inzet en ontwikkelt (Sandel 2009). Vooral het feit dat er in de deugdeethiek gesproken wordt over 'het goede leven', leidt ertoe dat mensen, met de diversiteit in onze samenleving in hun achterhoofd, dit ethisch kader afwijzen. Toch denken wij dat een erkenning van deze diversiteit niet noodzakelijkerwijs tot een afwijzing van de deugdeethiek hoeft te leiden.¹⁰ De deugdeethiek zoals doorontwikkeld door MacIntyre (1981), Savater (2001) en Sandel (2009) geeft geen concrete en volledige invulling van wat het goede leven is voor mensen, maar geeft wel grenzen aan. Voor een mens is het noodzakelijk zijn capaciteiten als mens te ontwikkelen en daarbij zijn argumenteren, kritisch reflecteren en discussiëren uiterst belangrijk. Deze noodzakelijke capaciteiten helpen individuen en ook samenlevingen in hun zoektocht naar het goede leven en naar wat een rechtvaardige samenleving is. Hoewel ieder mens deze capaciteiten in principe heeft, zullen ze wel gebruikt en ontwikkeld moeten worden en dat kan alleen door te oefenen. Op basis van deze korte introductie in deugdeethische theorieën kan geconcludeerd worden dat deugdeethische theorieën programma's toelaten waarbij mensen leren

10 Ook vanuit ideeën over deliberatieve democratie wordt van mensen verwacht dat ze in publieke en/of politieke debatten bepaalde vaardigheden en houding hebben waarbij ze elkaar in elk geval zien als participanten in het debat en er grenzen zijn aan wat publieke redenen kunnen zijn (zie bijv. Gutmann & Thompson 1996; Laden 2000; Asveld 2008). Deze ideeën stellen over het algemeen wat meer inhoudelijke eisen aan publieke redenen dan Rawls' procedurele theorie en lijken soms tussen Rawls en deugdeethiek in te staan.

om kritisch te reflecteren op hun eigen en andermans ideeën over het goede leven en over een rechtvaardige samenleving. In verscheidene landen zijn er in het (middelbaar) onderwijs ook al lessen of programma's die expliciet gericht zijn op burgerschap (zie voor een vergelijkende studie over burgerschapseducatie op scholen in zeven Europese landen Scheerens 2009). Juist vanaf het moment dat jongeren niet meer leerplichtig zijn, kan het zijn dat ze nog steeds wel begeleiding en ondersteuning kunnen gebruiken in hun queeste naar het goede leven en een rechtvaardige samenleving. Dit verandert de focus van interventies ter voorkoming of het stoppen van radicalisering van een focus vanuit de terrorismebestrijding naar een focus op het ondersteunen van een individu of een groep in hun queeste naar het goede leven.

5 Randvoorwaarden aan interventies vanuit de morele rechtvaardiging

Aan de mogelijke morele rechtvaardiging van interventies in het radicalisering-proces van een individu of groep of ter voorkoming van radicalisering is een aantal randvoorwaarden verbonden.

Interventies om radicalisering te voorkomen moeten niet gericht zijn op het verhogen van de veiligheid van een maatschappij of op terrorismebestrijding, maar op het ondersteunen van een individu in zijn queeste naar het goede leven. Het individu en zijn mogelijkheden staan centraal. Interventies zouden dan ook op regulier sociaal en maatschappelijk werk moeten lijken, waarbij over het algemeen het individu en zijn omgeving centraal staan. Er is natuurlijk wel aandacht voor de veiligheid van de maatschappij, zoals ook in regulier maatschappelijk en sociaal werk, maar dat is niet de focus.

Bij het selecteren van groepen voor een preventief programma moet vooral gekeken worden of een groep ondersteuning kan gebruiken bij haar eigen zoektocht naar het goede leven. Een groep die een heel strikt en dogmatisch idee heeft van het goede leven, waarbij geen kritiek of twijfel mogelijk is, zou mogelijk ondersteund kunnen worden om juist weer discussie en een kritische reflectie te krijgen. Omdat de queeste naar het goede leven en onze gezamenlijke queeste naar een rechtvaardige samenleving volgens de deugdedethiek iets is wat gewoon hoort bij het menselijk leven, kan het stigmatiserend zijn om een specifieke groep aan te wijzen voor een programma. Voor ieder mens en elke samenleving zou het een worsteling kunnen/moeten zijn en niet enkel voor mensen die bepaalde ideologieën hebben. De stigmatiserende werking zou ervoor kunnen zorgen dat mensen uit de betreffende groep zich terugtrekken uit de maatschappij (Lindkilde 2012). Bij het opstellen van interventies moet dus gewaakt worden voor stigmatisering. In de Europese Unie zijn de verschillen in aanpak tussen landen op dit gebied erg groot. Zo wordt in Frankrijk niet geregistreerd op etniciteit en is het verboden om een programma te richten op een specifieke etniciteit en/of religie, terwijl hiervoor in Nederland wel mogelijkheden bestaan.

De deugdedethiek gaat uit van een morele ontwikkeling die ieder mens zijn hele leven doormaakt, maar die vooral in de jongere jaren heel belangrijk is. Daarom zouden interventies waarbij kinderen en adolescenten geleerd wordt om te argu-

menteren en kritisch te reflecteren over het goede leven en een rechtvaardige samenleving, essentieel zijn. Er wordt op dit moment veel onderzoek gedaan naar interventies in radicaliseringsprocessen of ter voorkoming ervan (zie o.a. Bjørge 2011; De Wolf & Doosje 2010; Van der Valk & Wagenaar 2010). Interventies die zich richten op het individu en zijn queeste naar het goede leven zouden in principe op ethische gronden te rechtvaardigen zijn.

6 Conclusies

Interventies met betrekking tot preventie van radicalisering en deradicalisering zijn onder bepaalde randvoorwaarden te rechtvaardigen. Als er een gevaar is voor de samenleving omdat er aanslagen voorbereid worden, zijn bepaalde inperkingen van vrijheden te rechtvaardigen. Indien er sprake is van duidelijke voorbereidende handelingen, kan dit via de strafrechtelijke weg. Als mensen zelf aangeven dat ze hulp of ondersteuning nodig hebben om zich uit een radicale groep los te maken, rechtvaardigt dit op zichzelf de interventie. Wanneer geen van deze situaties van toepassing is, ligt het lastiger. In deze gevallen zijn de individuen of groepen nog geen bedreiging voor de rechtsstaat en ze vragen ook geen hulp. Een programma kan dan te rechtvaardigen zijn als het doel is om mensen te helpen in hun queeste naar het goede leven en de samenleving als geheel in haar queeste naar een rechtvaardige samenleving. Deze rechtvaardiging van preventieve interventies stelt wel grenzen aan die interventies: ze moeten ontworpen zijn om mensen te ondersteunen in hun queeste naar het goede leven en om mensen vaardigheden aan te leren die ze nodig hebben tijdens deze queeste. Vooral preventieve interventies moeten niet ontwikkeld worden met een focus op veiligheid en terrorismebestrijding, maar met een focus op de ondersteuning van individuen of een groep. Bovendien moet stigmatisering voorkomen worden; de queeste naar het goede leven is voor ieder mens soms een worsteling, niet enkel voor bepaalde groepen. Deelname aan deze interventies kan niet strafrechtelijk afgedwongen worden, omdat er geen sprake is van een strafbaar feit. Er kan geprobeerd worden om individuen te overtuigen dat deelname noodzakelijke vaardigheden traint en dat ze daardoor beter in de maatschappij kunnen functioneren. Een andere manier om individuen te laten meedoen is door de interventies leuk of anderszins aantrekkelijk te maken, zodat individuen mee willen doen.

Deze argumentatie is specifiek gericht op preventieve interventies op het gebied van radicalisering, maar kan ook betekenis hebben voor interventies gericht op preventie van criminaliteit. De argumentatie loopt meest analoog. Ook daar kan preventie van schade aan anderen een reden zijn om in te grijpen, maar dan moet een individu al concrete plannen hebben om anderen schade toe te brengen. Ook een hulpvraag is een goede rechtvaardiging voor een interventie. Wanneer er van concrete plannen of misdaden geen sprake is en de jongere in kwestie niet om hulp vraagt, kan een deugdedithische benadering in verschillende gevallen een handvat bieden. Op basis van de deugdedithiek kan beargumenteerd worden dat de jongere misschien wat extra ondersteuning nodig heeft in zijn queeste naar het goede leven, en behoefte heeft om benodigde vaardigheden te oefenen.

Literatuur

- Akerboom, E. (2012) Terrorismebestrijding en ethiek: een ongemakkelijke relatie? In: M. Kowalski & M. Meeder, *Contraterrorisme en ethiek*. Amsterdam: Uitgeverij Boom.
- Asveld, L. (2008) *Respects for Autonomy and Technological Risks* (Simon Stevin series in the Philosophy of Technology). Delft.
- Avineri, S. & A. de Shalit (1992) *Communitarianism and Individualism*. Oxford: Oxford University Press.
- Bentham, J. (1907) *An Introduction to the Principals of Morals and Legislation*. Oxford: Clarendon Press.
- Bjørge, T. (2011) Dreams and Disillusionment. Engagement in and Disengagement from Militant Extremist Groups. *Crime Law and Societal Change*, 55, 277-285.
- Bongar, B., L.M. Brown, L.E. Beutler, J.N. Breckenridge & P.G. Zimbardo (2006) *Psychology of Terrorism*. Oxford: Oxford University Press.
- Buijs, F.J., F. Demant & A. Hamdy (2006) *Strijders van eigen bodem. Radicale en democratische moslims in Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Burg, van der, W. (2009) *Het ideaal van de neutrale staat. Inclusieve, exclusieve en compenserende visies op godsdienst en cultuur*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Dreigingsniveau terrorisme verhoogd (2013) www.rijksoverheid.nl/nieuws/2013/03/13/dreigingsniveau-terrorisme-verhoogd.html (19 juni 2013).
- Gorp, A. van & S. van der Molen (2011) Parallel, Embedded or Just Part of the Team. Ethicists Cooperating within a European Security Research Project. *Science and Engineering Ethics*, 17(1), 31-43.
- Gutmann, A. & D. Thompson (1996) *Democracy and Disagreement*. Cambridge, Mass/Londen: The Belknap Press of Harvard University.
- Hirsch Ballin, M. (2012) *Anticipative Criminal Investigation : Theory and Counterterrorism Practice in the Netherlands and the United States*. Den Haag: T.M.C. Asser Press.
- Horgan, J. (2009) Individual Disengagement: A Psychological Perspective. In: T. Bjørge & J. Horgan (eds.), *Leaving Terrorism Behind*. New York/Londen: Routledge.
- Kaderbesluit van de Raad van 13 juni 2002 inzake terrorismebestrijding (2002/475/JBZ). PbEU L 164 van 22 juni 2002.
- Kruglanski, A.W. & S. Fishman (2006) The Psychology of Terrorism. 'Syndrome' versus 'Tool' Perspectives. *Terrorism and Political Violence*, 18, 193-215.
- Laden, A. (2001) *Reasonably Radical, Deliberative Liberalism and the Politics of Identity*. Ithaca: Cornell University Press.
- Linden, A. (2009) *Besmet: levenslopen en motieven van extreem-rechtse activisten in Nederland* (dissertatie Vrije Universiteit, Amsterdam). Amsterdam: Vrije Universiteit, faculteit Sociale Wetenschappen.
- Lindkilde, L. (2012) Neo-liberal Governing of 'Radicals'. Danish Radicalization Prevention Policies and Potential Iatrogenic Effects. *International Journal of Conflict and Violence*, 6(1).
- MacIntyre, A.C. (1981) *After Virtue*. Notre Dame: University of Notre Dame Press.
- Meyer, D.T. (1989) *Self society and personal choice*. New York: Colombia University Press.
- Minister van Justitie en minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2010) Brief aan de voorzitter van de Eerste Kamer der Staten-Generaal. *Kamerstukken II*, 30 164. Den Haag.
- Moghaddam, F.M. (2005) The Staircase to Terrorism. A Psychological Exploration. *American Psychologist*, 60(2), 161-169.
- Nationale ombudsman (2009) *De burger in de ketens. Verslag van de Nationale Ombudsman over 2008*. Den Haag.

- Rawls, J. (1971) *A Theory of Justice*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Rawls, J. (1993) *Political Liberalism*. New York: Columbia University Press.
- Sandel, M.J. (2009) *Justice What is the Right Thing to Do?* New York: Farar, Straus and Giroux.
- Savater, F. (2001) *De waarde van opvoeden, Filosofie van onderwijs en ouderschap*. Utrecht: Bijleveld.
- Scheerens, J. (ed.) (2009) *Informal Learning of Active Citizenship at School. An International Comparative Study in Seven Countries* (Lifelong learning book series 14). Springer Science and Business Media.
- Silke, A. (2008) Holy Warriors. Exploring the Psychological Processes of Jihadi Radicalization. *European Journal of Criminology*, 5, 99-123.
- Sorell, T. (2009) *The Moral Risk of Preventive Policing* (Paper on Ethical Norms of Counterterrorism). www.detecter.eu.
- Taylor, C. (1989) *Sources of the Self: the making of modern identity*. Cambridge: Harvard University Press.
- Valk, I. van der & W. Wagenaar (2010) *The Extreme Right: Entry and Exit*. Amsterdam: Anne Frank House.
- Wolf, A. de & B. Doosje (2010) *Aanpak van radicalisme. Een psychologische analyse*. Amsterdam: SWP.
- www.exit-deutschland.de.
- www.safire-project-results.eu.
- www.rijksoverheid.nl/nieuws/2013/03/13/dreigingsniveau-terrorisme-verhoogd.html.